

Veroverd, bezet, gekoloniseerd
Congo 1876-1914

MATHIEU ZANA ETAMBALA

VEROVERD
BEZET
GEKOLONISEERD
CONGO
1876-1914

Sterck & De Vreese

© 2020 Mathieu Zana Etambala | Uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp Xpair

Boekverzorging Elgraphic

Foto omslag: KMMA, AP.o.o.21025, foto E. Verdick, 1911 © KMMA, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika.

ISBN 978 90 5615 514 9

NUR 691

Met dank aan het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

Sterck & De Vreese is een imprint van
20 Leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Inhoudstafel

Voorwoord door Guido Gryseels, algemeen directeur van het Koninklijk
Museum voor Midden-Afrika 11

Inleiding 15

Hoofdstuk 1: “Delendum Regnum Kuba” of het Kuba-koninkrijk moet worden vernietigd! 25

Inleiding 25

1. Een presentatie van het Kuba-koninkrijk 26
 - Het Kuba-koninkrijk van ca. 1875 tot 1892 28
 - De kennis over het Kuba-rijk in 1893 30
2. ‘Rood Rubber’ in het Kasai-gebied 35
 - De Compagnie du Kasai (CK) 35
 - Misdaden begaan door CK-agenten 41
3. De American Presbyterian Congo Mission (APCM) 47
 - Luebo, een eerste APCM-missiepost, 1891 47
 - De Afro-Amerikaan Sheppard op bezoek bij de Kuba-koning 49
 - Ibaanc, een tweede missiepost, 1897 51
4. De verovering en de verwoesting van het Kuba-rijk 52
 - Blanke wraak om de dood van luitenant Fisch, januari 1895 52
 - De grote strafexpeditie van 1898-99 56
 - De grote strafexpeditie van 1900 61
 - De militaire expeditie in het voorjaar van 1904 63
5. De paters van Scheut naar het land van de Bakuba 67
 - Bena-Makima Sint-Victoriaan, januari 1904 68
 - Mushenge Onze-Lieve-Vrouw van de Goede Raad, 1906 75
 - Het imago van de missionaris van Scheut 76
6. De Bakuba en de Bakete in opstand, 1904-1905 82
 - De oorzaken 83
 - De katholieke missionarissen en de aanval op Bena-Makima 87
 - Onderdrukking van de revolte, december 1904-februari 1905 90

- 7. In het land van de Bakuba, 1906-1910 93
 - Fernand Harroy 94
 - Fernand Wilmet 97
 - Émile Torday 105
 - Het rapport van de Britse consul Thesiger, oktober 1908 108
 - Individuele misbruiken of systematische uitbuiting? 112
 - Het rapport de Grünne, 12 april 1909 118
 - De samenwerking tussen Scheut en de Compagnie du Kasai 122
 - Het rapport van de Britse viceconsul Thurstan, november 1910 127
- 8. Verdere evolutie van het Kuba-rijk tot 1914 129
 - Het bezoek van de Britse viceconsul Castens, oktober 1912 130
 - Het bezoek van pater Arthur Vermeersch, juli 1913 130
- Besluit 131

Hoofdstuk 2: Het rubberrepos van blanke Far West-helden in de regio van het Leopold I-meer 134

- Inleiding 134
- 1. Exploraties naar het Leopold II-meer, 1885-1895 136
 - De Duitsers Kund en Tappenbeck, 1885 136
 - De Britse missionaris-ontdekkingsreiziger George Grenfell, 1886 139
- 2. Handelsmissies naar het district Leopold II-meer, 1888-1893 140
 - Alexandre Delcommune en de handelsexpeditie van de CCCI, 1888 140
 - Fernand Demeuse aan het Leopold II-meer 142
 - Eugène Brohée naar het Malipié-district, 1893 145
 - De stichting van een handelspost te Inongo, 1895 146
- 3. Alfons Jacques en de organisatie van het district Leopold II-meer, 1896-1898 146
 - De stichting van Dekese, 1896 147
 - Militaire operaties langs de Mfimi-rivier, juni-juli 1896 149
 - Organisatorische problemen, augustus 1896-april 1897 154
 - De verkenning van het gebied tussen Nkutu en Bolobo, 4-18 juni 1897 156
 - De militaire campagne tegen de Kundu, augustus 1897 158
 - De verkenning van de Boven-Lukenie-rivier, maart-april 1898 161
 - De zaak Jacques versus Leyder, 1898-1899 163
 - De getuigenis van dokter Raymond Rihoux, december 1898-april 1899 164
- 4. Van Kroondomein tot Kroonstichting 169
 - De Comptoir Commercial Congolais (CCC) 170
 - Het Kroondomein, 1892-1896 172
 - De Kroonstichting, 1901 173
 - De Société du Lac Léopold II, 1904 175
 - De Compagnie Immobilière de Belgique, 1906 175

- De Société pour le Développement des Territoires du Bassin du Lac Léopold II, 1907 177
- De Niederfülbacher Stiftung 178
- 5. De affaire Charles Massard 178
 - De verklaringen van Alfred Scrivener 180
 - De Congolese getuigenissen 181
 - Het proces Massard 183
- 6. De tijd van de enquêtes, 1903-1905 185
 - Het Casement-rapport en de situatie in het district van het Leopold II meer, 1903 187
 - De Onderzoekscommissie, 1904-1905, en de situatie in het district van het Leopold II-meer 190
 - Het rapport van de Britse viceconsul Armstrong, 17 december 1907 192
- 7. Het Leopold II-meer-district na de overname van Congo Vrijstaat, 1908-1914 197
 - De algemene situatie 197
 - Léon Van de Velde, een Belgische koloniaal aan het Leopold II-meer, 1910 200
 - Pater Arthur Vermeersch op bezoek bij het Leopold II-meer-district 202
- 8. De paters van Scheut naar het Kroondomein 205
 - De eerste missieposten 207
 - Enquêtes van Pater Van Houtte over het blanke geweld in het Kroondomein 209
 - Besluit: De bevindingen van Pater Arthur Vermeersch 213

Hoofdstuk 3: Rubberoorlog. De verovering en de bezetting van het district van de Evenaar 217

Inleiding 217

1. Exploraties, verdragen en de eerste bezetting 218
 - De exploraties 218
 - Henry Morton Stanley 219
 - George Grenfell 219
 - Alexandre Delcommune 220
 - Ernest Baert 221
 - De verdragen 221
 - De eerste bezetting 223
 - Alfons Vangele en Camille Coquilhat, 1883 224
 - Pater Augouard, 1885 226
 - Charles Liebrechts, 1885 229
 - Albert Thys, 1887 230
2. Congolese getuigenissen en herinneringen 231
 - De getuigenis van Ngombo 231
 - De herinnering van de Baenga aan de eerste Europeanen 236
 - Het verhaal van Bernard Linunda over de eerste blanken in Basankusu 238

- De tijd van de Ikkakota- en Indongorevoltes 239
- De inlandse namen van de Europeanen 243
- Blanke wildheid: seksuele vrijheid, prostitutie ... 245
- 3. De rubberexploitatie 254
 - Twee grote handelsmaatschappijen: de SAB en de ABIR 254
 - De SAB 254
 - De ABIR 256
 - Politionele en administratieve rechten 259
 - Op oorlogspad in de Bus-Bloc 263
 - Wreedheden in de Lulonga-concessie 269
- 4. Een heldenepos of een misdadaverhaal? 275
 - Charles Lemaire 276
 - Victor Fiévez 279
 - Handelsagent Eugène Verbèque 283
 - Knud Jespersen 285
- 5. Het Casement-rapport 292
 - De protestantse informanten 293
 - Casement in de streek van het Tumba-meer 296
 - Casement in de omgeving van Coquilhatstad 298
- 6. De Onderzoekscommissie, november 1904 – januari 1905 300
 - De blanke administratieve en militaire bezetting, augustus 1904 301
 - Congolees verzet 305
 - Congolese getuigenissen 307
 - Blanke getuigenissen 311
- 7. De trappisten in het missiegebied van de Evenaar 313
 - De kijk op de inlanders 313
 - De relaties met de administratie 314
 - De relaties met de handelsmaatschappijen 318
- Besluit: bevindingen van pater Vermeersch, 1913 321

Hoofdstuk 4: Hoog-Ituri: de exploratie, verovering en bezetting van het land van Pygmeeën, goudmijnen en Luipaardmannen 324

- Inleiding 324
- 1. De blanke penetratie in het Aruwimi-Ituri-gebied 326
 - Henry Moton Stanley op naar Emin, 1887-1888 327
 - Franz Stuhlmann en de twee Pygmee-dames uit de Ituri 334
 - Frederick Lugard en de militaire bezetting van Uganda 337
- 2. De verovering van het Ituri-gebied, 1894-1895 338
 - Het Verdrag van 12 mei 1894 tussen Congo Vrijstaat en Groot-Brittannië 339
 - De Lothaire-expeditie 341
 - Josué Henry 343

- 3. De Expeditie-Dhanis naar de Nijl 344
 - Het verhaal van Henri Bodart, 1897 347
 - Het verhaal van Nicolas Verhellen 352
- 4. De herovering en bezetting van het Hoog-Ituri-gebied 359
 - Josué Henry en het herstel van de orde, 1897 360
 - De situatie in 1898 363
 - De situatie in 1899 368
 - De moeilijke administratieve bezetting van het Ituri-gebied, 1900-1901 370
- 5. De missionering van het Ituri-gebied 377
 - Poging tot inplanting van een protestantse missie, 1905 377
 - De priesters van het Heilig Hart 387
 - De Witte Paters van Afrika 385
- 6. Goudvondst in Hoog-Ituri: 1895 of 1903? 390
 - Josué Henry, mei 1895 391
 - August Adam en de aanleg van de spoorweg Stanleystad-Mahagi 394
 - Een succesvolle prospectie van de Australiërs Robert Hannam en O'Brien, 1903-1905 399
 - Het bezoek van vice-gouverneur-generaal Wangermée, 1905 403
- 7. De strijd tegen de Aniota in de omgeving van Avakubi 405
 - Raoul Planche 406
 - Frédéric Wilmet, ca. 1913 413
- Besluit 416
 - Algemeen besluit 421
 - Bibliografie 435
 - Verantwoording van de illustraties ???
 - Kaarten 435
 - Noten 439

Voorwoord door Guido Gryseels, algemeen directeur van het Africamuseum

Het aprilnummer 2019 van het Duitse tijdschrift *Zeitgeschichte* is helemaal gewijd aan *Die Deutschen und Ihre Kolonien: das wilhelminische Weltreich 1884 bis 1918* (De Duitsers en hun koloniën: het wereldrijk van keizer Wilhem, 1884-1918). De bijdragen laten duidelijk blijken dat geen enkel onderwerp taboe was: *Heute schon einen Neger geschossen?* (vandaag alweer een neger neergeschoten), *Schatzsuche in Afrika* (schattenjacht in Afrika), *In Strömen von Blut* (in stromen van bloed), *Standpunkte: War der Genozid geplant?* (standpunt: was de genocide gepland?), *Muss das weg? Wie koloniale Objekte in deutsche Museen kamen ...* (Moet het weg? Hoe koloniale objecten in Duitse musea kwamen ...)

In tegenstelling tot andere Europese staten is Duitsland al sinds de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) geen koloniale mogendheid meer. Maar haar koloniaal patrimonium wordt er niet minder kritisch behandeld dan elders op het Europese continent. Dat was het lot van het *Rautenstrauch-Joest-Museum* uit Keulen, dat niet dezelfde internationale reputatie bezit als het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA, Teruren ook genoemd AfricaMuseum). De catalogus *People in their worlds - the new Rautenstrauch-Joest Museum – cultures of the world* (2010) maakt duidelijk hoe belangrijk het is om een speciale ruimte te voorzien zowel voor justificatie van de verzamelaars en hun collecties als voor *the distorted view: prejudices*.

Het AfricaMuseum wordt sinds het begin van de renovatie, en dat zal nog een tijd duren, geconfronteerd met vele vragen over het Belgisch koloniaal erfgoed en verleden. Onze instelling heeft onmiskenbaar vinnige maatschappelijke debatten losgeweekt over haar etnografische en historische collecties. In de media zijn sporen terug te vinden van discussies die niet alle even sereen verlopen. Het is voor een museum als het KMMA evenmin evident om deel te nemen aan ideologisch geladen debatten.

In 2010, naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van de onafhankelijkheid van Congo organiseerde onze instelling een zeer gewaardeerde tentoonstelling. Maar van dat jaar onthouden vele mensen alleen de publicatie van de bestseller *Congo, een geschiedenis*, van auteur David Van Reybrouck. Uiteraard viel de historische productie daarna niet stil en diverse interessante publicaties zagen het levenslicht. Ter illustratie, in 2017 schreef Lucas Catherine, die zich graag de bijnaam van *historicus van vergeten zaken* geeft, over Congo een verdienstelijk vulgariserend boek met een even welluidende als korte titel, *Kongo een voorgeschiedenis*, waarin o.m. Stanley maar een bijrol krijgt omdat

hij slechts een sensatiejournalist is. In hetzelfde jaar publiceerde DeWeerd een boek over Kongo Vrijstaat, met als ondertitel *À la recherche de la vérité historique*, waarin Stanley als een grote explorerator en Leopold II als een genie worden bewierookt en waarin de voornaamste waarheid blijkt dat de gruweldaden van Leopolds regime slechts tien jaar duurden. Aan de vooravond van de zestigste verjaardag, 2020, verschijnen opnieuw enkele interessante werken. Men zou kunnen stellen dat het boek *The leopard, the lion and the cock: colonial Memories and monuments in Belgium* (Leuven University Press) het startschot heeft gegeven.

Het boek, *Congo 1876-1914: verovering, bezetting, kolonisering* (Uitgeverij Sterck & De Vreese), is uitgegeven in samenwerking met het AfricaMuseum. Met dit boek wil het KMMA opnieuw onderstrepen wat haar kerntaken zijn: interdisciplinair onderzoek en verspreiding van kennis over Centraal - Afrika. Sensationele verwachtingen moet de lezer niet koesteren, want er wordt in de tekst nergens gejongleerd met geladen termen. Dat betekent niet dat delicate thema's worden geschuwd. Want een geschiedenis van verovering zonder *collateral damage*, van bezetting zonder repressie of van kolonisering zonder discriminatie bestaat niet.

Debatten over de koloniale monumenten, waaraan nog wat koloniale groeperingen terecht gehecht zijn of de begrijpelijke malaise in de Congolese diaspora omwille van de nog welig tierende clichés en stereotypen van hun gekoloniseerde ouders en grootouders, zijn nog heel vaak emotioneel geladen. Hopelijk zal de groeiende belangstelling van universitaire onderwijsinstellingen voor kolonialisme/postkolonialisme en imperialisme ... wat rationele rust brengen. In het hoger onderwijs gaat de voorkeur meestal naar theoretisch onderzoek over voornoemde historische denkvormen die hoofdzakelijk in de Europese metropolen conceptueel werden uitgewerkt en een koloniale cultuur hebben teweeggebracht van heroïsering van de westerse explorerator, conquistador, bezetter en kolonisator. De approach in het historisch onderzoek van dit boek is niet hetzelfde: de volle aandacht gaat naar de concrete toepassingen van de westerse koloniale en imperialistische theorieën op de bewoners en de maatschappijen in het hartje van het Afrikaanse continent.

De wortels van het boek van Zana Etambala liggen grotendeels in dat herdenkingsjaar 2010, toen aan het KMMA een groot onderzoeksproject werd toegekend dat moest uitmonden in een reeks monografieën van de 26 provincies van de Democratische Republiek Congo (DRC). Daarin komen o.m. geografie, socio-economische activiteiten, fauna en flora, onderwijs en gezondheid, administratieve organisatie en etnografie aan bod. Aan hem werd gevraagd om onderzoek te plegen over de blanke indringing en de eerste koloniseringjaren van een aantal Congolese provincies. Omdat de monografieën bedoeld waren voor verspreiding in Congo zelf, zijn zij in het Frans geschreven. Mathieu Zana Etambala selecteerde vier van zijn historische bijdragen, bewerkte, vervolledigde, verbeterde en vertaalde die in het Nederlands. De keuze viel op het Kubakoninkrijk, het Kroondomein aan het Leopold II-Meer (Mai Ndombe), de Evenaarsprovincie en het Ituri-gebied. Uit de studie blijkt dat de volkeren uit voornoemde

gebieden niet allemaal op hetzelfde jaar onder de blanke heerschappij kwamen. Er was wel een constante: iedere weerstand of opstand van de inlandse bevolking werd repressief de kop ingedrukt.

Deze studie toont de grote waarde van de bijzonder talrijke koloniale archieffondsen van het KMMA. Het gaat om een bronnenstudie waarbij ook documenten uit andere archieven werden geraadpleegd (het ministerie van Buitenlandse Zaken, het Koninklijk Paleis en het KADOC). Het woord wordt niet alleen gegeven aan koloniale handels- en staatsagenten. Ook katholieke en protestantse missionarissen, mogen hun verhaal brengen. Interessant is dat er ook ruimte wordt gegeven aan Afro-Amerikaanse zendelingen die in de Kasai werkzaam waren. Heel veel belang wordt gehecht aan wat de Congolese inlanders te vertellen hebben over hun ervaringen met blanken op het einde van de 18^e en het begin van de 19^e eeuw. Wat ze te vertellen hebben, moeten we letterlijk nemen. Etambala laat de bronnen voor zich spreken. Hij citeert rijkelijk uit dagboeken, reisverhalen, rapporten, brieven ... De lezer krijgt zo een totaalbeeld van hoe het er in die dagen van de vroege kolonisatie aan toe ging.

INLEIDING

Autopsie van de kolonisatie

In het begin schiep Leopold II Congo Vrijstaat. Maar Congo was leeg en de duisternis bedekte de Congolese diepten. Een Leopoldiaanse rukwind deed de oppervlakten van het Congo-bekken bewegen. Toen zei Leopold II: “Er weze licht!” en het licht begon te schijnen over Congo. Leopold II zag dat het licht goed was en hij scheidde het licht van de duisternis. Leopold II noemde het licht “beschaving” en de duisternis “wildheid”.

Leopold II sprak: “Dat de Congolese aarde groen worde!” En overal begonnen palm-bomen en rubberlianen te groeien. Leopold II zei: “Dat de aarde levende wezens moge produceren van diverse soorten!” En overal begonnen luipaarden, okapi’s, leeuwen en olifanten ... tevoorschijn te komen.

Dat is de verbeelde geschiedenis van de creatie van Congo die tot vandaag in de hoofden van vele Belgen ronddwaalt. Natuurlijk parafraseer ik hier het Genesis-verhaal uit het Oude Testament. Ik wil niets afdoen aan de religieuze symbolische waarde van deze bijbeltekst, zelfs wanneer de waarde ervan de jongste decennia sterk is gedaald in de westerse wereld. Als historicus wil ik een autopsie maken van die imaginaire geschiedenis van de schepping van Congo. Uit elementaire beleefdheid verkies ik de term imaginair boven karikaturaal.

Het woord autopsie ontleen ik aan de titel van het boek dat Guy de Bosschère (1924-2003) in 1967 publiceerde: *Autopsie de la colonisation. Les deux versants de l’histoire*. De auteur verklaarde toen de kolonisering klinisch dood. In *Le Monde Diplomatique* van augustus 1967 maakte Yves Florenne over dit werk een prachtige, maar kritische recensie die het mogelijk maakt om te reflecteren over het fenomeen kolonisering.

Guy de Bosschère gebruikt voor de kolonisering de metafoer van de duisternis en de nacht. De dekolonisering is voor hem als de dageraad (*l’aurore*) en het licht. Met één pennentrek wordt het idyllisch verhaal van Leopold II en andere Europese leiders afgevoerd. De Bosschère nodigt uit om stil te staan bij termen zoals kolonie, kolonist, koloniseren, kolonisering, kolonisator, koloniaal, koloniseerbaar, gekoloniseerde, kolonialisme, kolonialist ... Ze hebben allemaal wel dezelfde etymologische wortel, maar zijn op verschillende ogenblikken niet alleen in de spreektaal maar ook in de encyclopedieën verschenen. Bovendien merkt hij op dat woorden zoals kolonisering een andere betekenis kregen door de tijd heen, en soms tegenovergestelde connotaties konden krijgen. Maar er is meer: termen zoals kolonisering, kolonialisme, imperia-